

HIGIENE I CREIXEMENT URBÀ EN UN SUBURBI BARCELONÍ (SANT MARTÍ DE PROVENÇALS, 1850-1897)¹

Carles Grabuleda i Teixidor

Institut Universitari d'Història «Jaume Vicens i Vives». Universitat Pompeu Fabra. Barcelona

Paraules clau: Barcelona, Segle XIX, Higiene, Salut Pública, Urbanisme, Indústria, Beneficència, Epidèmies

Hygiene and urban growth in a Barcelona's suburb (Sant Martí de Provençals, 1850-1897)

Summary: This article tries to give a view through the different ways of public assistance which operated in Spain in the central decades of nineteenth century. After a long debate, the emergent liberal regime developed its public assistance in a strictly individualistic and charitable terms. This fact was especially crucial in industrial areas such as Barcelona, where the lack of a strong regulation permitted an extremely uncontrolled industrial expansion. The particular case of Sant Martí de Provençals is a significant example of what this process implied, not only in the development of industrial dirty suburbs but in terms of political dependence of that burgeoning suburbs from the city as well. Furthermore, this allows us to examine the evolution of that liberal welfare system, clearly linked to the different epidemic attacks through the century.

Key-words: Barcelona, Nineteenth Century, Hygiene, Public Health, Urbanism, Industry, Welfare, Epidemics

És sabut que la realitat fabril i urbana emergent amb la primera industrialització comportà una mena de problemes que foren completament nous. La precarietat assistencial derivada de les noves formes d'organització laboral i social, així com el tractament dels problemes de salubritat, la perillositat de la indústria i del tipus de ciutat que estava sorgint era el

¹ Aquest article és un resum de part del meu treball de doctorat, *Treballadors, assistència i salut pública a l'entorn industrial de Barcelona. El cas de Sant Martí de Provençals, 1850-1900*, Barcelona, Universitat Pompeu Fabra - Institut Universitari d'Història «Jaume Vicens i Vives», desembre 1995. Ambdós treballs han estat possibles gràcies al suport del Comissionat per a Universitats i Recerca, de la Generalitat de Catalunya.

que més preocupava els habitants d'aquests nous nuclis. Des de l'administració estatal se'n tenia plena consciència. Però els problemes de la indústria quedaven encara molt lluny de Madrid, i l'ortodòxia liberal, sobretot en aquests primers temps, era reticent a tot el que sonés a intervencionisme estatal. Habitualment, s'acabava recorrent als municipis per a què solucionessin aquest i altres maldecaps de l'administració, sovint sense atorgar-los els recursos necessaris per fer-los front i sense que l'autoritat municipal en qüestió, molt lligada als poders econòmics dominants, fos la més indicada per actuar en aquest sentit. L'habilitat i la voluntat de cada gestor municipal, així com els diversos condicionants de cada poble, obligarien a estudiar cas per cas els efectes reals d'aquesta acció pública, cosa que, ara per ara, som ben lluny de poder fer. L'anàlisi del que passava a Sant Martí de Provençals ens permetrà valorar-los en un cas paradigmàtic, el d'un poble de l'entorn immediat de la gran ciutat, just en el moment en què se'n transformà en el principal suburbi.

La localitat que ens ocupa comprenia un extens territori al nord-est de Barcelona, a la qual fou agregat el 1897 i a la qual va estrictament lligat el seu enorme creixement en la segona meitat del segle XIX. Fins aleshores, Sant Martí havia estat un petit poble que, com tants altres, vivia de la producció agrícola que nodria els mercats de la capital. L'expansió de Barcelona més enllà de les muralles fou el que, cap a mitjan segle, capgirà la història del tranquil municipi. Ja fa uns anys, Manel Arranz i l'Arxiu Històric del Poblenou i, posteriorment, Jordi Nadal i Xavier Tafunell explicaren molt bé com, en el procés d'expansió barcelonina, Sant Martí comptava amb una sèrie de factors que el feien més atractiu que no pas els altres pobles del Pla: facilitat d'accés al port, disponibilitat d'aigua i, sobretot, amplis espais per a l'assecat de teles². Però des de ben aviat, altra mena de fàbriques trobaren en el poble atractius diversos per a instal·lar-s'hi. En el primer cens disponible, el de 1846, hi trobem 23 indústries d'acabats i només 3 de filats; en canvi, ja hi ha 9 rajolereries, 8 tallers d'adobat de pells, 2 empreses químiques, 2 de producció d'espelmes i 4 de sabó i midó. En els quinze anys que separen 1846 de 1861, s'hi instal·laren 21 noves rajolereries, 4 fàbriques d'adobat de pells i 4 farineres, 3 indústries de producció de sabó i 3 de midó, entre altres.

Si bé és innegable que el tèxtil té un pes molt superior, el progrés anterior d'altres indústries ens ha de fer pensar tant sobre el procés d'expansió industrial com sobre la pròpia naturalesa del desenvolupament urbà. El perquè d'aquest model concret d'evolució cal buscar-lo, és ben cert, en la idoneïtat geogràfica del municipi. Però, paral·lelament, cal no minusvalorar dos aspectes que foren clau en aquest procés de suburbialització i que ajuden a explicar la peculiaritat del tipus d'indústries que s'instal·laren a Sant Martí. D'una banda, el creixement demogràfic incontrolat i l'abundància de mà d'obra barata que generava; i d'altra banda, la dependència política i social, respecte a la capital, que implicava un procés de suburbialització d'aquest tipus. Les dades que tenim avaluen en 2.444 els habitants del municipi el 1849 (Figuerola, 1849) i en 51.684 el 1900 (Instituto Geográfico y Estadístico, 1900). Difícilment cap municipi hauria pogut pair els dèficits d'infraestructura derivats d'un creixement tan ràpid com aquest, que superà, amb escreix, el de qualsevol altre dels pobles del Pla en aquella època. A més, som davant d'un tipus de municipi molt lligat a l'activitat de la capital. Els majors fabricants visqueren sempre a Barcelona, i l'acció política del consistori i dels que apareixien com a «forces vives» caldria valorar-la sempre en funció d'aquest lligam, cosa

² Nadal, Tafunell (1992), 17-38.

que dificulta molt qualsevol intent d'interpretació de la política local. Un cas com aquest ofereix, en canvi, atractius innegables a l'hora de sospesar les virtuts i les limitacions de la gestió en temes d'assistència i salut pública en aquest procés d'industrialització accelerada.

És imprescindible, doncs, no deslligar l'anàlisi de l'acció pública d'aquest procés de suburbialització, perquè els ajuntaments eren els encarregats de regular l'establiment i la distribució de la indústria pel territori. Però, seguint la tònica dels governs de l'època, no s'oblivia sinó que només es suggeria adoptar mesures. A la pràctica, en pocs casos es dugué a terme. Només les capitals de província (i no pas totes) i algun municipi havien elaborat ordenances a finals de segle. Barcelona, però, fou de les primeres capitals, no tan sols d'Espanya, sinó d'Europa, a redactar unes ordenances ja el 1857, poc després que la Instrucció General de Sanitat, de 1855, en remarqués la conveniència. Tanmateix, no devien pas ser massa eficaces, perquè en el preàmbul de les posteriors de 1891 s'especificà que «...como hoy no existen ejemplares de las citadas ordenanzas de 1857 en virtud de que, pensándose en su reforma, no se ha estimado conveniente reimprimirlas, y no se conocen a punto fijo las modificaciones de que han sido objeto durante el transcurso de tantos años, (...) resulta que ni los buenos ciudadanos están en condiciones de cumplirla, ni los demás hallan freno a los abusos, que campan por sus respetos, sin que baste, en muchos casos, el celo y las energías de las Autoridades locales, para contenerlos o extirparlos.»

S'apliquessin o no, marcaren uns criteris per regular les implantacions industrials. Així, per exemple, es dividia la ciutat en dues zones pel que fa a l'establiment de màquines de vapor. D'una banda, el centre de la ciutat, on es limitava llur potència a un màxim de 3 CV, i d'altra banda, la «zona exterior», on es permetria major potència, sense especificar més. Pel que fa a l'Eixample, no s'establí regulació precisa sinó que caldria demanar permís en cada cas a l'Ajuntament, amb el benentès que podien ser obligats a treure-les si així s'esqueia en funció dels futurs plans per al barri. Al mateix temps, l'Ajuntament es reservava el dret de decidir quines d'entre les calderes instal·lades abans d'aquestes ordenances havien de desaparèixer en funció de llur perillositat. Encara que no sabem fins a quin punt els consistoris barcelonins foren escrupulosos en aquestes qüestions, cal remarcar el buit d'acció legal en aquest sentit entre la *Novísima Recopilación* del segle anterior i l'època de major zel regulador que s'obrí amb aquestes ordenances i les disposicions que començaren a aparèixer a les dècades dels cinquanta i seixanta del segle XIX. Després d'unes dècades turbulentes en molts sentits i d'inoperància legal en la pràctica, l'administració devia provar d'emprendre una lluita més ferma contra els abusos industrials més flagrants. De ben segur que això fou un mòbil decisiu a l'hora de desplaçar la indústria cap als municipis de l'entorn de la capital.

Moltes indústries perilloses o incòmodes que a Barcelona no haurien pogut instal·lar-s'hi ho feien amb tota tranquil·litat a Sant Martí (Ronquillo, 1869)³. I no tan sols això, sinó que s'obstaculitzava qualsevol intent d'establir una reglamentació pròpia, com és el cas d'un projecte d'ordenances que es presentà a 1875 i que fou rebutjat al·legant que Sant Martí devia la seva riquesa a la indústria i que, per tant, no podia perjudicar-la en cap sentit.

La subordinació dels organismes públics a interessos ben particulars s'evidencia en-

³ Per fer-se una idea de quines eren les indústries considerades incòmodes, insalubres i perilloses, es poden consultar les ordenances barcelonines de 1857 i 1891 i, sobretot, la Reials Ordres 11-4-1860, 19-6-1861, 18-7-1861, 11-1-1865 i la forma com el Codi Civil de 1888 recull aquestes disposicions.

cara més si analitzem el funcionament de les juntes de sanitat. Els ajuntaments havien de constituir aquestes juntes, formades per un nombre igual de membres del consistori i de veïns (normalment, homes influents i poderosos del poble, com sovint fins i tot s'especifica) que eren les encarregades de vigilar i discutir, d'acord amb els criteris dels facultatius mèdics, veterinaris i farmacèutics del municipi, els possibles atemptats a la salut pública. L'acció d'aquestes juntes podia sorgir a iniciativa pròpia o bé arran d'una denúncia d'algun particular o comissió ciutadana. Tanmateix, no sembla pas que duguessin a terme una activitat frenètica, si hem de jutjar-ho per la documentació conservada. Les actes mostren que, excepte en èpoques d'epidèmia, només es reunien un o dos cops a l'any, i encara amb molta irregularitat. La seva funció principal, però, no era pas reunir-se sinó donar resposta a les denúncies que rebien, per motius ben variats: femers particulars i abocadors incontrolats, salubritat del cementiri i dels mercats, controls a les farmàcies, etc. Són molt nombroses les queixes referents a residus líquids, en la pugna per la construcció d'una xarxa de clavegueram consistent (que no s'aconseguí en tot el segle) o, com a mínim, per l'adecentament dels pous morts a fi d'evitar que les aigües pútrides es filtressin en les deus d'aigua potable. Les denúncies més freqüents a les fàbriques es devien a males olors, a dipòsits putrefactes de deixalles, a contaminació atmosfèrica i, sobretot, a l'abocament incontrolat d'aigües residuals directament als carrers (aprofitant que feien baixada cap al mar) en lloc de fer-ho per canalització (les fàbriques de tints eren les més criticades en aquest aspecte).

Però les juntes difícilment podien ser massa eficaces si tenim en compte llur composició. Tant entre els regidors com entre els veïns que en formaven part, és freqüent trobar-hi empresaris d'entre els que regentaven empreses declarades incòmodes o perilloses per la legislació vigent, que sovint eren objecte de denúncia per part de particulars o grups de ciutadans. A tall d'exemple, agafant juntes una mica separades en el temps, com les de 1870, 1878, les d'auxilis de 1885 amb motiu del còlera i les de 1889, veiem que s'hi repeteixen noms, molts d'ells, de fabricants denunciats per insalubritat en les seves indústries. Costa de creure en la sinceritat dels comentaris de l'alcalde quan, en ratificar la Junta per a 1889-90 deia que «...se congratulaba en ver reelegidas las mismas personas que habian figurado en la anterior, pues ello por si solo indica y hace el elogio del buen cometido en el desempeño de su deber y de su delicada misión»⁴.

La inoperància, però, no es limitava a les juntes de sanitat. El ram de beneficència era igualment ineficaç. La primera notícia que en tenim és de 1849 quan, just després que per llei encarregués als municipis la constitució d'aquesta mena de juntes, es procedí al nomenament dels seus membres: un capellà, dos regidors, un metge-cirurgià i dos propietaris. Pel que diuen les actes de reunions, tan poc freqüents i tan irregulars com les de sanitat, cal deduir que no fou fins a principis dels anys seixanta quan la Junta començà a prendre iniciativa en els dos objectius bàsics que la llei encarregava als òrgans municipals: atenció als accidentats i trasllat als centres hospitalaris provincials, i auxili als pobres menesterosos.

Aquest increment de l'activitat degué ser fruit d'una circular del Govern Civil de

⁴ Arxiu Municipal del Districte de Sant Martí (en endavant AMDSM), VI.-Sanitat. Vària (1876-1897). 1-7-1889. Acta de presa de possessió dels càrrecs de la nova junta. Val a dir, també, que el propi alcalde serà denunciat repetides vegades a la premsa, tant pel seu transfuguisme polític (passà del republicanisme al conservadorisme), com per les sospites que, com a farmacèutic, s'aprofités de la beneficència municipal.

1863, que reflectia el compromís de gent de molt diversa coloració política⁵. L'intent d'extingir la mendicitat fou una constant al llarg de tot el segle i, per tal que tingués èxit, es creia que calia completar les mesures preses en aquest sentit amb la construcció d'un asil provincial per un costat i, per l'altre, erigint un sistema de caritat domiciliària de base local. Es pretenia que aquest sistema es vertebrés a l'entorn d'una Junta Especial de Patronat de Pobres, composta per *vecinos pudientes*, que s'encarregarien de gestionar l'acció caritativa en el municipi, amb una doble vessant, foment i control d'aquesta caritat, que serà constant en totes les iniciatives benèfiques del període. Al mateix temps, s'encarregaria de buscar donatius entre els veïns benestants, de socórrer els rodamons i de confeccionar l'estadística dels veïns pobres del municipi, per tenir-los estrictament controlats, per enviar els forasters als seus respectius pobles i per buscar ocupació als pobres útils per al treball. Seguint aquests criteris, es deia, s'aconseguiria que només els veritables necessitats poguessin viure de la caritat (gràcies a les llicències que concedirien els governadors, a instàncies dels alcaldes) i, un cop constituïdes les juntes de beneficència i de patronat en tots els pobles, es podria prohibir la mendicitat sense llicència. A Sant Martí, el patronat es constituí just després de la publicació de la circular, tot i que no devia funcionar eficaçment fins al 1865⁶. Ben aviat, però, entrà en dificultats. No sembla pas que es deixés d'actuar amb la provisionalitat indicada, com a mínim, fins a 1879, quan l'Ajuntament aprovà un *Reglamento Interior de Beneficencia*, que procurava sistematitzar i controlar millor el «*santo ejercicio de la caridad*», a través de l'establiment de cinc juntes, una a cada barri que, igual com en el Patronat anterior, vetllarien tant per al foment com per al control de l'exercici de la caritat. El president de cada secció disposaria de les paperetes que donaven dret a l'obtenció de socors, prèvia presentació del *certificat municipal de pobreza*, expedit per l'alcalde de barri i acompanyat del certificat facultatiu corresponent. Com a norma general, s'establia que només es podrien rebre socors en cas d'acomplir més d'un any de residència ininterrompuda al poble i poder justificar uns ingressos familiars inferiors a 2,5 ptes. diàries. S'establien donatius només per a períodes de malaltia i no pas de forma continuada. Per regla general, en les malalties agudes es prescrivien fins a un màxim de trenta dies de prestació, consistent en brou, dos-cents grams de carn i mig quart de gallina. Al marge d'això, es regulava la contractació de metges i llevadores per al servei municipal de beneficència. En funció dels mèrits concrets i de la seva vinculació amb el poble, l'Ajuntament contractaria els metges que formarien part d'aquest servei. Pel que fa als farmacèutics, lliurarien gratuïtament la medicació receptada per la beneficència municipal, i l'Ajuntament els pagaria cada tres mesos per l'import receptat.

La redacció d'un reglament com aquest hauria hagut de significar la consolidació definitiva de l'aparell assistencial. De fet assolia ja un nivell de complexitat considerable. El 1886 hi havia sis metges que cobraven de l'Ajuntament, i uns altres sis de residents al poble, i que en moments especialment conflictius també passaven a formar part del personal mèdic municipal. Completaven els serveis benèfics, el sistema gratuït de receptes de farmàcia per

⁵ Boletín Oficial de la Provincia de Barcelona, 28-4-1863. Amb aquest ban es pretenia completar el que acabava de promulgar l'Ajuntament. Una més de la llarga corrua de disposicions contra la pobresa i la mendicitat que se succeïren al llarg del segle. Sobre aquest tema, vegeu Capel, H., Tatjer, M., 1991

⁶ AMDSM, V.9.- Correspondència (1860-1903), 18-10-1865

als malalts pobres, dos veterinaris i dos inspectors en carns. Per altra banda, s'havien habilitat cases de socors als cinc districtes, tot i que no sembla pas que les mantinguessin en gaire bones condicions. El jutge municipal quan, el 1882, deia a l'alcalde que «...son conducidos a esta Alcaldía heridos que han sido o deben ser curados cuando menos por primera intención, sucede que tales operaciones se practican necesariamente al aire libre y en el patio por falta de local»⁷. I encara més explícit, un dels metges locals (José Comas), cinc anys més tard, es referia a la casa de socors del seu barri dient que «...ignoro exista tal casa y en caso afirmativo no puedo oficiar respecto a lo necesario u indispensable por ignorar el sitio que ocupa»⁸. Les limitacions, doncs, eren innegables, i no pas atribuïbles a l'escassetat, sinó més aviat a la manca de voluntat, a la corrupció i a la ineficàcia dels gestors públics.

Aquestes limitacions són encara més clares a la vista dels muntatges, considerablement més complexos, que es bastien en moments d'epidèmia. Perquè l'epidèmia, del tipus que fos, era el malson de qualsevol europeu en l'època que ens ocupa. La mortalitat que comportaven era menor, de ben segur, que la generada per malalties cròniques, però molt més espectacular i identificable en ser fenòmens puntuals. Degut a això, aquests episodis són enormement valuosos cara a un estudi detallat de les virtuts i les limitacions de l'aparell assistencial d'aquesta societat. El contrast entre la precarietat assistencial habitual i l'anàlisi de l'evolució del tractament de les epidèmies al llarg del temps, permet una sèrie de consideracions que gairebé sempre han quedat fora del punt de mira de la historiografia espanyola. D'entre les epidèmies, el còlera té especial interès per als nostres objectius, perquè potser reflecteix millor que cap altra, no tan sols la cohesió social, sinó també l'estat higienicosanitari de la població. Almenys per a aquesta època, el tractament i la prevenció d'aquesta malaltia depenia força més de les condicions higièniques, enteses en el sentit més ampli del terme, que no pas de cap actuació mèdica concreta.

Al marge d'aquests condicionants, i de les disponibilitats documentals, la nostra localitat ofereix atractius addicionals. Situar-nos a Sant Martí de Provençals el 1885, any de l'últim gran episodi de còlera, suposa, no tan sols aproximar-nos al poble en un dels moments de màxima ebullició industrial, amb tot el que això comporta quant a problemes higiènics, sinó també posar-nos al capdavant d'una llarga llista d'episodis similars. Ara, però, no podem pas aprofundir en aquests episodis de còlera tant com seria desitjable, però sí que caldrà que en remarcuem la claredat de l'evolució del tractament assistencial que permet detectar el nostre cas. Malgrat que a Sant Martí només podem observar el còlera a partir de 1854, i no pas des dels primers atacs dels anys trenta, com seria de desitjar, és evident que s'hi detecta una evolució clara al llarg del temps. L'experiència acumulada forçà la configuració d'un model cada cop més complex d'atenció assistencial de tota mena, superadora en tots els aspectes de la improvisació i el desconeixement que presidien l'acció pública en els primers temps.

Reflexionar sobre aquesta evolució, de la improvisació i precarietat inicials a la complexitat del desplegament assistencial dels darrers episodis, obliga a concloure que el temps i l'experiència acumulada al llarg dels diversos brots de còlera va generant una clara

⁷ AMDSM, V.7.- Beneficència, Junta Municipal, 21-1-1882

⁸ AMDSM, V.7.- Beneficència, Junta Municipal, 25-8-1887

voluntat dels governants i classes benestants d'avançar en aquest sentit, cuidant, però, de no acabar muntant un sistema excessivament protector. Sembla implícit l'objectiu de mantenir-se en un difícil equilibri, entre l'exercici de la protecció als desvalguts, per tal d'evitar conflictes i alteracions de l'ordre i el caràcter caritatiu d'aquesta protecció, per tal de perpetuar la jerarquia i el marc de relacions socials i laborals que diferencia protectors i protegits. A més, la clara coloració paternalista de tota actuació benèfica, tendent a perpetuar i difondre entre les classes populars el model social que convé a aquestes elits, va anar-se accentuant cada cop més. A mesura que avançava el segle, anaren aprenent a acompanyar tot acte de protecció social amb un aparatós embolcall de publicitat i de discursos de difusió de valors filantròpics, indiscutiblement burgesos (laboriositat, esforç, estalvi, ...), entre els quals, el foment del caràcter caritativobenèfic era fonamental. La filosofia de fons de l'assistència pública martinenca encaixa amb aquests patrons. D'una banda, es tracta de vertebrar un sistema beneficosanitari per a èpoques de no-epidèmia, precari però suficient per a assistir els casos més flagrants de misèria i pobresa; i d'altra banda, d'instaurar partides pressupostàries destinades a eventualitats i calamitats vàries, amb un grau de sofisticació creixent, en conjuntures especialment explosives. No és pas casual, però, que sigui cap a final de segle quan això començarà a canviar. En el marc de les tímides reformes al liberalisme del sistema de la Restauració, forçades pel clima d'inseguretat social i per la necessitat d'eixamplar el sufragi, començaren a aparèixer els primers projectes estatals de caminar cap a una regulació social presidida per una nova filosofia (Comissió de Reformes Socials, Llei d'accidents de treball, ...), on les classes dirigents es veieren obligades a anar substituint, de mica en mica i amb reticències, els antics tractaments basats en la caritat per un nou marc on la regulació de les condicions de vida i de treball prengueren creixent importància.

Bibliografia

- APUNTS *per a la història de Sant Martí de Provençals*, (1982), Arxiu Històric Municipal de Sant Martí, Consell Municipal del Districte X, Barcelona.
- ARRANZ, M. et al. (1991), *El Poblenou, 150 anys d'història*, Barcelona, Arxiu Històric del Poblenou.
- AYUNTAMIENTO DE VALENCIA (1886), *El cólera en Valencia en 1885. Memoria presentada por la Alcaldía al Ayuntamiento en nombre de la Junta Municipal de Sanidad*, Valencia, Imp. M. Alufre.
- CAPDEVILA ALOY, H. (1886), *Apuntes histórico-estadísticos de la epidemia colérica de 1885 en Barcelona*, Barcelona, Ramírez y Cia.
- CAPEL, H.; TATJER, M. (1991), «Reforma social, serveis assistencials i higienisme a la Barcelona de final del segle XIX (1876-1900)». En: ROCA ROSSELL, A. (coord.): *Cent anys de salut pública a Barcelona*, Barcelona, Institut Municipal de la Salut.
- FIGUEROLA, L. (1849), *Estadística de Barcelona en 1849*, Barcelona.
- GRABULEDA TEIXIDOR, C. (1995), *Treballadors, assistència i salut pública a l'entorn industrial de Barcelona. El cas de Sant Martí de Provençals, 1850-1900*, Barcelona, Universitat Pompeu Fabra, Treball de doctorat inèdit.
- INSTITUTO GEOGRÁFICO ESTADÍSTICO (1900), *Censo de población de España*.

NADAL, J.; TAFUNELL, X. (1992), *Sant Martí de Provençals, pulmó industrial de Barcelona (1847-1992)*, Barcelona, Columna.

RISQUES, M. J. (1985), «L'epidèmia del còlera a Barcelona, 1884-1885», *L'Avenç*, 79.

RONQUILLO MORER, C. (1869), *¿La división de los establecimientos industriales en incómodos, insalubres y peligrosos llena cumplidamente las necesidades de la práctica? Discurso leído en la Universidad de Barcelona en el acto de recibir la investidura de Doctor en Medicina y cirugía*, Barcelona, Ramírez y Cia.